

On the Statute of Philosophic Anthropology

Assoc. Prof. Dr. Ivo Stamboliyski
Varna Free University "Chernorizetz Hrabar"
ivo_stamboliyski@abv.bg

Abstract

The subject matter and objectives of philosophical anthropology are examined. The article focuses on the contemporary problems that should be resolved in the 21st century due to the processes of globalization and the increasing importance of the human factor.

Keywords: Philosophy, philosophical anthropology, globalization, man.

JEL Code: Z13

Увод

Да се даде отговор на въпроса: какво имаме предвид, когато говорим за "философска антропология" е относително сложно. Различни философи по различен начин отговарят на този въпрос. Тази множественост на значенията, присъща на "философската антропология", тази полисемантичност, често носи една неопределеност, което пречи да се осъзнае мястото и статута на "философската антропология" в цялата система от философски знания.

Най-краткият и точен отговор е свързан с разбирането, че тя търси да даде отговор на въпроса: "Какво е това човекът?" и да представи един особен философски "модел" за неговото разбиране. Това за пръв път се поставя от И. Кант в неговата "Антропология от прагматично гледище" (Кант, 1992). Но ако този въпрос е централен за философската антропология и поставянето му "изисква голяма доза смелост" (Канавров 1996: 50), то той поражда и още много въпроси: "Кой съм аз? Защо съм тук? В какво е смисълът на моя живот?" и т.н. И тук започват трудностите.

1. Изложение

Идеята за човека е резултат от философските търсения повече от две хиляди и петстотин години. За това време философията се занимава със създаването на множество образи на човека, които отразяват различни социални, културни, исторически и др. очаквания, които се реализират в идеологическите практики на различните епохи. Принципните подходи към проблема за човека се формират още в античността. Човекът се възприема чрез неговите способности: език (той е говорещо същество), обществен живот (той е политическо същество), които способности са съотнесени с разума му. В основата на такова разбиране се формира и понятието "антропология". Но за разлика от физическата, социалната, културната, историческата и другите видове антропологии, философската антропология изучава човека не като биологическо, социално, психологическо или културно, а като метафизическо същество, изследва възможностите да открие и покаже духовните измерения на човека.

Традициите, идващи от античността оформят поне две тенденции за изучаване на човека.

Първата се основава на теорията на философията на морала и неин най-ярък представител е Мишел Монтен и знаменитите му "Essai" ("Опити"), публикувани в 1580 г. Това води до търсенето на отговори за човека в областта на бита и живота на хората и човешките различия в социо-културен, а не в телесен план.

Втората традиция се стреми на опознаване на човека в неговата цялостност. Свързват я с

имената на Магнус Хунд, който в 1501г. публикува книга под названието "Anthropologium de hominis dignitate, natura et proprietatibus" и Отто Касман, който в 1594 г. пише "Psychologia antropologica" (Колев 2017: 180; Шулц 1996: 9). Тук целта е да се представи човекът като единство от душевно-телесна цялостност в процеса на неговия живот и дейност. Авторитетното присъствие на И.Кант, Л. Фойербах, В. Дилтай и др. значими мислители прави това направление успешно и значимо.

Кризата на западноевропейската философия в средата на XIX век се отразява и върху философската антропология. Тон за това дава Фр. Ницше, заявявайки: "Бог е мъртъв !" (Ницше, 1990: 28). Това означава, че човекът е загубил своето традиционно положение между Бога и животните, вече няма никаква опора в света, човекът е "въже, опънато между звяра и свръхчовека" - въже над пропаст" (Ницше, 1990: 30). Настъпва време за преоценка на ценностите и човекът, като неудачно произведение на природата трябва да се промени или да загине.

През 20-те години на XX век възниква и едно ново направление, реализирано от мислители, като: М. Шелер, П. Плеснер, А. Гелен и др., целите на което са да се актуализират философско-антропологическите знания за човека и същите да се отделят от неантропологическите и се задълбочат философските знания за човека като цяло. Затова споровете за философската антропология се водят на широк фронт и в много от случаите носят спецификата на философската "мода". Очертават се няколко важни способности и начини, по които се определя философската антропология:

1/ Философската антропология се определя като самостоятелен раздел на философията, наред с онтологията, гносеологията, етиката и др. философски раздели;

2/ Философската антропология се определя като отделно направление в съвременната философия, наред с екзистенциализма, феноменологията, херменевтиката и др. направления;

3/ Философската антропология се определя като част от немската философска антропология на XX век, създадена от М. Шелер и развита от Х. Плеснер, А. Гелен и М. Ландман;

4/ Философската антропология е тази част от философията на всички мислители от Античността до наше време, където става въпрос за човека;

5/ Философската антропология е център при антропологичното разглеждане на историята на културата (преди всичко на европейската).

Не трябва да се учудваме, че когато през 1966 г. Мишел Фуко в "Думите и нещата" провъзгласи "смъртта на човека", това е знак, че трябва да отново да се ревизират представите на човека са самия себе си. Според Фуко, съвременната епистемологична система, извеждайки труда, живота и езика в статуса им на основни феномени е и механизъм за производство на "двойници" на човека - структури, при което "човекът умира". И отговаряйки на въпроса на Кант "Какво е човекът?" той критикува т.нар. "антропологическа илюзия", защото, според него, рационалният човек на Просвещението вече е мъртъв. " Човекът е неотдавнашно изобретение. И краят му не е далече. Както в края на XVIII в. е разрушена почвата на класическото мислене, така и човекът ще изчезне, както изчезва лицето, начертано на крайбрежния пясък" (Фуко 1992: 514). Това е смърт на старата идея за човека, начините и способите за конструиране на мислите за човека, които до този момент господстват в позитивизма, феноменологията и екзистенциализма.

Сега, през XXI в. съвременното философско знание за човека продължава да е многолико и отдавна е назряла необходимостта от систематизация и концептуализация на този толкова разнороден и многообразен материал.

Изработването на нови гносеологически ориентири е вече приоритетно философско направление. В условията на съвременната криза на културата, антропоцентрическата

картина на света отдавна е заменила мифоцентричката, теоцентричката и технократичката картина на света и затова антропоцентризмът става фундаментална научна позиция на съвременния свят и съвременната философия.

Именно проблемът за същността и същностните характеристики на човека е призвана да реши философската антропология. В условията на новото хилядолетие тази задача изглежда твърде оптимистична. Това е така, защото човек се явява предмет за изследване на много науки. Така например, често наричат психологията и физиологията антропологически науки и това е справедливо, по същия начин и историята, когато обръща поглед към биографиите на отделни хора, също се занимава с изучаването на човека. Може да кажем, че всички аспекти на човешкото съществуване – от елементарните антропометрични данни, до сложните закономерности на психичния живот и историческото развитие на човечеството – стават предмет на съответното научно познание. В какво се изразява тогава спецификата на философското учение за човека ?

Фундаментален въпрос, обединяващ идеите на философската антропология през ХХ-ти и ХХI-ви век се явява въпросът за определянето на човека, както в смисъла на търсенето на неговата същностна определеност, така и в смисъл на една логическа дефиниция. Независимо от това, от къде започва своето изследване една или друга философска доктрина: от „духа“, „душата“, „свободата“, „личността“, „битието“, „спасението“, „екзистенцията“, „животът“ и т.н., във всички случаи питането се разгръща в едно направление – определянето на това, какво е човекът?

Да се позовем на авторитета на М. Хайдегер: „Какво принадлежи към философската антропология? - пита той, - Какво е антропология изобщо и с какво тя става философска? Антропологията означава човекознание. Тя обхваща всичко, което е познаваемо по отношение на природата на човека като телесно-душевно-духовно същество. В областта на антропологията обаче, попадат не само установимите като налични свойства на човека определени специфики, в отличие от животното и растението, но също и неговите скрити заложби, различията, според характер, раса и пол. И доколкото човекът се явява не само природно същество, а действа и твори, то антропологията трябва да се стреми също да обхване това, на което човекът като действащ „отдава значение“, което може и трябва да прави. Неговите умения и дълг, в края на краищата, почиват винаги върху основни положения, които човекът като такъв може да приеме и които ние наричаме „светоглед“, чиято „психология“ обхваща целостността на човекознанието” (Хайдегер 1978 : 228).

С какво може да бъде обяснен този факт, че всяка систематическа и методически развита философия съдържа в себе си изказвания за човека? Може да се посочат поне три основополагащи черти на философското познание, които предполагат обръщането към темата „човек“ и определят конкретния аспект на неговата тематизация.

Първо, философията, още от началото на своето възникване се е насочила към универсалното онтологическо познание, към съществуващото в неговата цялостност, включвайки и такова съществуващо, като човека. Тук намират място въпроси за своеобразието на човека сред всичко съществуващо – природата, математическите обекти и др., за мястото и значението на човека във Вселената. На това обръща внимание и създателят на модерната философия антропология М. Шелер (Шелер 1991; Брюнинг, 1997: 286-290).

Второ, философското познание се характеризира с критическа рефлексия по отношение на възможностите и границите на познанието. Този аспект може да даде отговор по какъв начин се осъществява човешкото познание и какви са неговите възможности. Човек тук става проблем в качеството си на „субект“ на познанието и съответната антропологическа рефлексия трябва да проясни дадените, наред с човешкото съществуване,

условия за познавателен опит.

Трето, всяка познавателна интенция (не само философска) е обусловена от дълбоката заинтересованост на човека от самопознание и саморазбиране. За човека винаги е стоял проблемът за практическата му ориентация в света, чрез изясняване на смисъла на неговото съществуване. Затова човекът винаги е бил същество, което пита, защото е длъжен сам да се самоопредели в конкретните условия на своето съществуване в света.

Съвременните процеси на глобализация пораждат и нов интерес към антропологическата проблематика. Налице е едно антропологическо завръщане на науката, което е свързано с проблемите на бъдещето на човека и човечеството, взаимодействието на човека с природата, търсенето на хоризонтите на неговата духовност. Съвременното знание за човека се разгръща не само като знание на човека за самия себе си, но и знание за създаваната от него реалност. Основните въпроси, на които изследователите обръщат внимание са: феномените на човешкия живот, разума, взаимодействието на човека с природата, целта и смисъла на човешкия живот.

Същността на съвременната философска антропология се изразява в това, че в основата ѝ е поставен човека и като обект, и като самоцел. Това е системно многообразие на знанията за човека, синергия на процеса и резултата от неговата творческа активност в света. Не бива да се отрича и значението на натрупаното предметно-диференцирано знание, но сега целта не е да се прави апология на „многознанието”, което „на ум няма да ни научи” (Хераклит). Представителите на всички хуманитарни области се опитват да изградят едно цялостно ядро на знанието за човека като цялостен феномен, защото призванието на хуманитарното знание е в неговия мъдър синтез на философия, социология, политология, икономика, културология, история, семиотика, социолингвистика и др. науки, изучаващи човека.

3. Резултати

В последните години са налице определени резултати, постигнати в областта на философско-антропологическото знание, като това става чрез връщане към класическото наследство и търсенето на нови, иновационни аспекти в различните отрасли на знанието за човека и обществото. Налагат се определени изводи, които философите правят, искайки да дефинират предмета на философската антропология и най-вече "метафизическата природа" на човека:

1. Човекът - това е съществуващо, което не се нуждае от никакво окончателно определение. Мястото на човека е мета-физическо, нефиксируемо, всеки път предопределено от самия човек, в неговите граници и параметри, не е зададено вещно и обектно.

2. Предопределението от човека на неговото място е пълно с много възможности и се отнася към самия автор на това предопределение - извършва го самия човек. Изказванията му за себе си са автореферентни. Отнасят се само до човека. За човека говори самия човек и дава определения за самия себе си.

3. Мястото на човека в битието означава не вещно разбираемо обитаване в окончателния усвоения свят, а самоопределение като насоченост, като подвижна и пулсираща точка. Човек е движеща се събитийност в пространството и времето с плаващи граници. Той търси незаменимо място в живота, непрекъснато преобразявайки се.

Трябва да се отбележи, че в хуманитарното знание наблюдаваме два противоположни процеса – от една страна са идеите за единство на съдбата на човека и природата, стремеж да се види една цялостна картина на световния процес, ролята и мястото на човека в ноосферата. Но от друга страна – това е „парцелираното” изследване на човека: неговия физически свят, психично развитие, дейност, ценностна ориентация и др.

Какви са важните въпроси, които трябва да решава модерната философска антропология?

В началото на третото хилядолетие един от важните въпроси си остава ноосферата. Ако преди се говореше, че идеите на Е. Леруа, В. Вернадски и Т. дьо Шарден се отнасят до цялостната сфера на разума, т.е. до новото еволюционно състояние на биосферата, свързано с възникването и развитието в нея на едно ново човешко общество, то сега вече се говори за епоха на ноосферата. Участието на човека в тази епоха изисква огромни усилия по осмислянето на новата реалност и разработването на нова метатеория, способна да осъществи не само технико-икономическо развитие, преобразуване на обществената структура, но и осъзнато поведение на хората за самосъхранение на човешкия род. При това човечеството нито за миг не бива да забравя, че екологическия и морален императив поставят доста строги изисквания на общественото и техническото развитие. Ключов момент става решаването на редица нови проблеми, свързани с етиката, смяната на научната парадигма и т.н. Това може да стане само при интеграцията и модернизацията на съществуващите науки за обществото, но и развитие на такива области на знанието, към които доскоро учените изпитваха силно недоверие. Да посочим някои от тях: парапсихология, психотроника, телекинеза, психоенергетика, уфология и други отрасли на интуитивното знание. Има и по-категорични твърдения, подчертаващи едно ново начало: „Колосалните промени, които наблюдаваме във външния свят са част от еволюционния скок, който в момента прави нашия вид. Този еволюционен скок включва и промяна в начина, по който работи мозъкът ни, и нещата, които можем да възприемаме. Ние сме много млад вид, толкова млад, че още не сме завършени” (Бърн 2012: 46).

Развитието на новите видове знания води до едно ново възраждане на човечеството, като конкрупт на опасните тенденции на саморазрушаването на човека, както и забележимото влошаване на неговия генофонд. Това е едно второ раждане на човека, вече в ново качество, което ще се основава на биоенергийните и информационните взаимодействия, също и самоусъвършенстването на традиционните социални отношения. Ясно е, че проблемите на човека не могат да бъдат решени, ако не бъде разбрано мястото и ролята на човека в системата на мирозданието.

На второ място, един от актуалните въпроси на философската антропология е разбирането, че екологичната криза, прераснала в екологическа катастрофа и заплашваща да унищожи цялото човечество, е предизвикана от действието на разума. Да се прекрати този процес може само с помощта на разума, чрез действието на породената от този разум цивилизация и една нова нравствено-духовна позиция. В това се състои и новото познание, към което човечеството трябва да се присъедини – човешкият разум и човешката духовност трябва да намерят една нова изява – само това ще спаси човечеството от самоунищожение и ще създаде условия за социален прогрес.

На трето място, често се казва, че духовността на човека се създава чрез възникването на самия човек и неговата култура. Антрополозите твърдят, че елементите на духовността възникват и се развиват в продължителния процес на антропогенезиса. Духовността се изразява не само като съвкупност от умствените и нравствени сили на човека, но и се конкретизира като обич към деца и родители, обич към близки, патриотизъм, алтруизъм и хуманизъм, активна гражданска позиция към актуалните събития на съвременността. Това ни дава и обяснение за възникналите и развили се в историята на човечеството любов към рода, племето, народа, страната, уважението към народностните традиции, обичаите, мечтите и идеалите.

Духовността и хуманизма са фундаментални качества, които човекът на XXI-ви век трябва да притежава. По подобен начин са поставени и нещата, свързани с другите

компоненти на духовността – съвестта, милосърдието, благоговението, толерантността, уважението и т.н. Всички тези ценности, ставайки реални качества на конкретната личност, могат да създадат предпоставки за една нова духовна еволюция на човека.

Измененията на живота: конфликтността на социалното битие, появата и развитието на тероризма, практиката на укротяването на непокорните с помощта на ракетни удари, растящата бездуховност и нравствената деградация на личността са новите фактори, които влияят върху поведението на човека, неговите цели и амбиции. Всичко това налага едно дълбоко познаване на природата и същността на човека и на тази основа – конкретно целеполагане и ефективно функциониране на системата на възпитанието и образованието.

На четвърто място, в края на XX-ти и началото на XXI-ви век ние продължаваме да говорим за човека, но той престава да се възприема от нас като позната природа и същност. Човекът на XXI-ви век не само е загубил своята идентичност. Налице са факти, които говорят за началото на неговата антропологическа смърт. Всичко, за което векове наред философите пишат, търсейки човека: неговата природа, цялостност, самотъждественост, историчност и т.н., постепенно губи своя смисъл. „Ние трябва да говорим вече не за човека, а за някакви хуманоиди, за различни форми и видове хуманоиден живот, сред които привичния човек е само един от видовете, при това вече отиващ си. Човек е вече изчезващ вид”(Гуревич 2009: 236). Тези, на пръв поглед стряскащи изводи не само повтарят казаното от М. Фуко през миналия век, но се основават на реалното състояние на нещата. Дебиологизацията на човека се открива не само в трансмутацията на биологическия му субстрат, но и замяната на телесната протяжност на човешкото съществуване с други, често симулационни реалности (Гуревич 2009: 237). Развитието на биониката, нанотехнологиите, био-инженерните науки може да превърне човека в детайл на изкуствено създаден суперорганизъм, човекът да загуби своята телесност, като основа на неговата идентичност. Какви са възможностите за това?

Разглеждат се поне три области от дейността на човечеството, които поставят сериозни опасности пред неговото антропологическо оцеляване. Да поясним по-подробно.

Едната опасност идва от това, че в настояще време е засилен интересът на човечеството към реализацията на сексуалния инстинкт. Индустриални и търговски структури, фармацевтичната промишленост, шоу-бизнес и др. извличат сериозни печалби от търсене-то на начини, форми и средства за създаването на сексуални удоволствия. Това, обаче, идва в разрез с изискванията на културата. Ако приемем идеята на З. Фройд, че културата е сублимирана сексуална енергия, може да се каже, че не е далеч денят, когато културата ще се примитивизира. Наличието на чалга - културата сега в България е отражение имен-но на световните тенденции за ликвидиране на високите културни достижения и създаване и развитие на секс-културата.

Другата опасност идва от фантазиите и човешкото въображение. Хората все повече живеят с фантазни преживявания, животът им е живот пред телевизионния екран или компютърната игра. Истинското съществуване е заместено с виртуално такова (Гуревич 2009: 242).

Някои автори говорят дори за една нова цивилизационна болест. Австрийският професор по философия Робърт Пфалер я нарича „интерпасивност”. Тя е свързано с това, отделният човек да възлага дейности на други хора, които би трябвало да свърши сам и които биха му доставили удоволствие. Например, вместо да отидат на танци, много хора предпочитат да гледат професионални двойки как танцуват от малкия екран, вместо да спортуват – гледат спорт по телевизията и т.н.

Едно от обясненията на този феномен е страхът на хората да изразяват собствените си чувства и емоции, защото обикновеният човек се притеснява, че в определена ситуация може

да не получи очакваните резултати. Това го кара да се затвори в себе си и пасивно да наблюдава отстрани. Тази интерпасивност се изразява и в т.нар. „симулиране” на дейност. Например, все повече съвременни хора си купуват книги, които никога не четат, свалят от мрежата филми, които няма да изгледат, копират в интернет текстове, обречени да останат непрочетени някъде из дебрите на компютъра им. И защо е всичко това? Роберт Пфалер твърди, че тези симулации са предназначени за наивната публика, за външния свят, който трябва да повярва, че има насреща си човек с интереси и интензивен духовен живот.

На следващо място трябва да посочим реалната опасност от превръщането на човека в киборг. Постиженията на съвременната медицина, кибернетика и нанотехнологии водят до възможността да се заменят важните органи на човешкото тяло. Електронното око вижда по-добре, компютърът може да замени мозъка. Електронните мускули притежават изключителна мощ. Оказва се, че човекът може да се оприличи с машината, той може да се съедини с нея. Изводът, който се налага – човек може да бъде конструиран, сътворен от наличните ресурси на съвременните технологии.

Ако преди се говори, че индивидът е една неделима същност, сега вече се говори да делимия човек – дивидуум. Затова и постмодернистите и трансхуманистите говорят за изгубването на човешката цялостност, за раздробеността и смъртта на човека (Гуревич 2009: 242-243).

Заключение

През XXI в. е поставена е под съмнение идентичността на съвременния човек. Достиженията на генното инженерство, биотехнологиите, формирането на интерфейса човек-машина, киборгизацията на различните управленски модели и практики, води до това, че привичната идентичност на човека, неговия облик радикално се променя.

Все повече се засилват практиките на самоунищожение чрез собствени средства (екологическите кризи и войните са само следствия). Радикалните изменения на човека са свързани и с практиките на трансгресия и суицид. Човек все повече е готов да осъществява различни експерименти и практики с цел да получава удоволствие или да подлага себе си на изпитания - чрез различни препарати, лекарства, които заплашват собствения му живот и средата, в която той живее. Наркотиците и психотропните препарати, които позволяват на човека да изпитва умопомрачителни емоции стават постоянен спътник в човешкия живот. Това е нова ситуация, която дава нова онтологична идентичност на човека.

Всичко това става на фона на кризата на традиционните институции, които съхраняват и защитават човешката идентичност - семейството, църквата, изкуството, образованието, науката. Те биват заменени от разрушителната практика, от радикалната промяна, която човек е започнал със самия себе си.

Съвременната философска антропология все още показва човека като една противоречива реалност, проявяваща себе си като съвкупност от множество разнородни “кръгове” на собственото си битие. Основни, според нас са:

- космическият кръг, чиято хипостаза е човека, като материален обект и неговата антропо-космологическа функция;
- биологическият кръг на живота на хората, с абсолютните атрибути, като хранене, дишане, възпроизводство, инстинкти, смърт и т.н.;
- логико-психологическите характеристики на разумния човек: сетивни възприятия, стрес, разсъдък, интелект, емоции, мислене, самопознание, интереси, предпочитания, меч-ти и др.;
- социален кръг: обществените отношения, социалните действия, етническите и др. общности;

- духовно-личностен кръг: това е светът на индивидуалните и социалните ценности, цели, идеали, вярвания, светоглед, права, свободи и задължения.

Но дали няма да бъде вярно твърдението, че ако Фридрих Ницше провъзгласи „смъртта на Бога”, който вече не съществува в света, Мишел Фуко, по аналогия с това – предсказва „смъртта на човека”, където цялата сума от знания за него е само „антропологически сън”, а Френсис Фукуяма, който предизвести „край”, фактически смърт на историята? Ще се окажат ли прави? Дали сега не започва съвсем друга – „нечовешка история”? (Столяров 2008: 51).

На дневен ред стои въпросът: имат ли философията, социологията и психологията адекватно построен научно-методологически дискурс, първо, да опишат новите радикално изменени антропологически реалности, второ, да предложат някаква антропологическа алтернатива, която да възвърне човешката идентичност и да го откъсне от практиките на трагедията и суицид, както и от посоката към транс- и пост- човешката трансформация.

Предстои да разберем.

References

1. Bruning, W. (1997) *Philosophic antropologiyi. Istoricheskie predposilui i sovremennoe sostosnie.- sapadnaia philosophia: itogi tisiachiletie.* Ekaterinburg, Bischkek.
2. Bdm, E. (2012) *Globalnata promiana.* Sophia, Kibea.
3. Gurevich, P. (2009) *Novy temi Philosophic antropologiyi. Ocherk 1. Phenomen deantropologizazii cheloveka.* // *Lichnost. Kultura. Obstestvo.* 2009, t. XI. Vip.1.
4. Kanavrov, V. (1996) *Obrazat na choveka v ontologiatata na duhovnostta.* // *Philosophskiat fbraz na urastopatnia chovek v sovremennata bolgarska kultura- razionalnost, duhovnost, religioznost.* Sophiaz izd. Riva.
5. Kant, I. (1992) *Antropologiyi ot pragmatichno glediste.* Sophia, Izd. "Hr. Botev".
6. Kolev, I. (2017) *De anima - izvor i paradigma na Philosophic antropologiyi.* // *Sbornik dokladi ot universitetska nauchna konpherenzia /1-2 iuni 2017/ Veliko Tarnovo, el. izdanie.*
7. Nizsche, F. (1990) *Tai reche Zaratustra,* Sophia, Izd. "Hr. Botev".
8. Stoliarov, A. (2008) *Rozovoe i goluboe.*// Chesnokova, T. *Post-chelovek. Ot neandertalza k kiborgu.* Mosuau.
9. Fuko, M. (1992) *Dumite i nestata: Archeologia na humanitarnite nauki.* Sophiaz Izd. "Nauka i izkustvo".
10. Haedeger, M. (1978) *Ideiata za Philosophic antropologiyi.* // *Novi idei v kulturologiatata.* t.3, S.
11. Scheler, M. (1991) *Miastoto na choveka v Kosmosa.* Sophia- Pleven.
12. Schulz, P. (1996) *Philosophic antropologiyi.* Nfvosibirsk, NGU.